

برگهایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان

در موزه رضا عباسی تهران

آلاء وحیدنیا*

چکیده

قرآن‌های کهن متعلق به قرون آغازین اسلامی، بهویژه سه قرن نخست، کمیاب و ارزشمندند. برگهایی از یکی از محدود مصاحف کوفی بسیار کهن در موزه رضا عباسی تهران ذگهداری می‌شود، که هرچند این برگهای مجرا و حتی دارای تاریخ‌های متفاوت بین قرن‌های سوم و چهارم دانسته شده، در واقع همگی متعلق به یک مصحفند. برگهای دیگری از این مصحف از حدود چهل سال پیش به حراجی‌های لندن و از آنجا به موزه‌ها و کلکسیون‌های شخصی در دیگر نقاط جهان راه یافته و تاریخ کتابت آن‌ها قرن دوم هجری و دوره عباسیان دانسته شده است. مقاله حاضر به بررسی و معرفی نُه برگ موجود از این قرآن در موزه رضا عباسی و برخی برگهای دیگر آن در خارج از ایران می‌پردازد و می‌کوشد ویژگی‌های ظاهری و متنی منحصر به فرد این مصحف را نشان دهد که در پاره‌ای موارد، مانند بازتاب قرائات شاذ و نادر و رسم الخط کلمات، جالب و کمنظیر است.

کلیدواژه‌ها: موزه رضا عباسی؛ قرآن خطی؛ مصحف کوفی؛ قرائات شاذ؛ کتابت قرآن

تاریخ دریافت: ۹۷/۳/۶ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۱۳

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی / a.vahidnia@ihcs.ac.ir

مقدمه

در میان دستنویس‌های قرآنی محفوظ در موزه رضا عباسی تهران، تعداد ۹ برگه بزرگ، با خطی زیبا و باشکوه از یک قرآن نگهداری می‌شود. هر برگه تحت شماره‌ای متفاوت در این موزه ثبت شده است. در کتابی که به عنوان کاتالوگی برای معرفی آثار خطوط کوفی موزه رضا عباسی منتشر شده، مشخص نشده که این ۹ برگه همگی متعلق به یک قرآن و حتی متعلق به یک دوره تاریخی‌اند. بنابراین یک برگه متعلق به قرن سوم (منتخب آثار...، ۱۳۹۰: ۳۴) و دیگری متعلق به قرن چهارم (منتخب آثار...، ۱۳۹۰: ۳۶ و ۳۸) تاریخ‌گذاری شده است. واقعیت این است که این ۹ برگه همگی متعلق به یک مصحف کهن‌اند که امروزه برگه‌های دیگر آن در جهان پراکنده شده است. سه برگه دیگر از همین مصحف در کلکسیون داود خلیلی در لندن تحت شماره‌های KFQ71، KFQ47، KFQ46 محفوظ هستند. فرانسوا دروش این سه برگه را مورد بررسی قرار داده و خط آن‌ها را به عنوان نمونه‌ای از خطی که گروه F.I می‌نامد معرفی کرده است. دروش این قرآن را متعلق به اواخر قرن دوم هجری/ هشتم میلادی و در دوران عباسیان تاریخ‌گذاری می‌کند. وی همچنین از وجود هشت برگه دیگر از همین قرآن در جنوا (۱۹۸۵ ش ۴)، پال (۱۹۷۳ ش ۱۴۱)، ساتبیز لندن (۱۵-۱۶ آوریل ۱۹۸۵ ش ۲۸۵-۲۸۴؛ ۲۰ نوامبر ۱۹۸۵ ش ۲۸۵-۲۱؛ ۴۴-۴۰ ش ۱۸۲-۱۸۳؛ ۱۱ اکتبر ۱۹۹۱ ش ۸۸۵)، و همچنین کریستیز لندن (۱۶ زوئن ۱۹۸۷ ش ۷۲) خبر می‌دهد (Déroche, 1992: 120-122).

اما به نظر می‌رسد امروز برگه‌های بیشتری از این مصحف را بتوان یافت. افزون بر ۹ برگه‌ای که در موزه رضا عباسی در ایران به شماره‌های ۲۳۳۵، ۲۳۳۴، ۲۳۳۳، ۲۳۳۲، ۲۳۳۱، ۲۳۴۹، ۲۳۴۷ و ۴۷۴۷ و همچنین یک برگه بدون شماره، نگهداری می‌شود، برگه‌های دیگر این مصحف به حراجی‌های لندن و از آنجا به موزه‌ها و کلکسیون‌های دیگری در جهان راه یافته‌اند. از جمله برگه‌های ارائه‌شده در حراجی‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: بنهامز لندن (۱۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)؛ ساتبیز (۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، ش ۲)؛ ساتبیز دوحه (۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴)؛ ساتبیز دوحه (۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)؛ ساتبیز لندن (۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴) و کریستیز کلکسیون سعید معتمد (۲۲ آوریل ۲۰۱۳، ش ۳۸). غیر از

موارد فوق تصاویری از برگه‌های دیگر این مصحف در کاتالوگ‌های حراجی‌ها به چاپ رسیده است که به عنوان نمونه می‌توان به برگه‌ای در کاتالوگ ساتبیز ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، تصویر ش ۱ (ص ۱۰) و دو تصویر دیگر در کاتالوگ ساتبیز، هنر جهان اسلام، ۱۳ آوریل ۲۰۰۰، تصویر شماره ۲ و ۳ (ص ۹)، و برگه‌هایی نیز در کاتالوگ کلکسیون باشکوه گنجینه‌هایی از جهان اسلام، ۵ اکتبر ۲۰۱۰ (ص ۸-۱۳) اشاره کرد. پنج برگه آن نیز در سال ۲۰۱۱ توسط موزه هنرهای شهر لس‌آنجلس^۱ از حراجی ساتبیز لندن خریداری شده است که امروزه این برگه‌ها در کلکسیون خوشنویسی اسلامی، به شماره‌های M.73.5.508؛ M.73.5.510؛ M.73.5.511^۲؛ M.73.5.515^۳ و M.2002.1.383^۴ محفوظند. در حال حاضر سه برگه که پیش‌تر به آن اشاره شد در کلکسیون داود خلیلی در لندن تحت شماره‌های KFQ46، KFQ47 و یک برگه دیگر نیز در کلکسیون داود خلیلی در کپنه‌اگ نگهداری می‌شود. یک برگه دیگر از همین مصحف باز هم در آمریکا و در موزه بروکلین نیویورک به شماره ۱۹۹۵.186^۵ و برگه دیگر نیز در نگارخانه آرتور سکلر^۶ در شهر واشنگتن دی.سی آمریکا به شماره LTS1998.2.3 نگهداری می‌شوند. علاوه بر این‌ها یک برگه به شماره 4597 در کلکسیون شخصی مارتین شوین^۷ (در اسلو و لندن)، یک برگه به شماره EA2009.18 در موزه اشمولین آکسفورد، یک برگه در موزه هنرهای اسلامی مالزی به شماره

---

1. Los Angeles County Museum of Art (LACMA)

۲. این برگه پیش‌تر در تاریخ ۳ مه ۲۰۰۱ در حراجی ساتبیز ارانه شده است.

۳. این برگه با این نشانی بر روی سایت موزه هنرهای شهر لس‌آنجلس قابل مشاهده‌اند:

<http://islamic-arts.org/2011/lacma-collection-of-islamic-calligraphy/>

۴. نشانی این برگه روی سایت موزه هنرهای لس‌آنجلس:

<https://collections.lacma.org/node/204570>

۵. این برگه نیز بر روی سایت موزه بروکلین قابل مشاهده است:

<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/154555>

6. Arthur M. Sackler Gallery

7. <https://marginalia.lareviewofbooks.org/the-quran-illuminated/>

8. <https://www.schoyencollection.com/palaeography-collection-introduction/arabic-script/mashq-script/ms-4597>

۲۰۰۴.۵.۴۰^۱ (این برگه پیش‌تر در حراجی ساتبیز لاندرز - لندن، به تاریخ ۲۸ آوریل ۲۰۰۴، به شماره ۳ ارائه شده بود)، یک برگه در کتابخانه دانشگاه لایدن تحت شماره Or.14.375 و دیگری به شماره TM-4321-2 در موزه تروپن هلند^۲ و یک برگه نیز حاوی سرسوره^۳ در کتابخانه ملی آلمان در برلین به شماره 2452 Hs. or.^۴ محفوظ است. گویا برگه‌های دیگری از این مخطوط در موزه طارق رجب در کویت نگهداری می‌شوند (نک: کاتالوگ ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، ص ۱۰). افزون بر این برگه‌ها، دو برگه از صفحات ابتدایی احتمالاً همین مصحف، حاوی آیات پایانی سوره حمد و آیات ابتدایی سوره بقره، درون قابی مذهب، با همان رنگ‌ها و الگوهای هنری به کار رفته در سرسوره‌ها، یکی در حراجی کریستیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱، ش ۲۵) و دیگری در حراجی ساتبیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸، ش ۱) ارائه شده‌اند. اگر این برگه‌ها متعلق به همین مصحف باشند نکته جالب این جاست که، علی‌رغم سنت معمول قرآن‌نویسی که دو صفحه ابتدایی را درون قاب مذهب می‌گذاشتند، در این قرآن چهار صفحه ابتدایی و بلکه بیش‌تر، درون قاب و به صورت هشت سطر در صفحه کتابت شده‌اند. دو برگه دیگر مانند برگه‌های این مصحف، شانزده سطر در صفحه، اما با تذهیبی متفاوت برای تعشیر (نقسیم آیات به دسته‌های دهتایی)، یکی محفوظ در موزه بوستون به شماره 64.2071^۵ و دیگری ارائه شده در حراجی کریستیز (۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۵۳)^۶ موجود است. اگر این برگه‌ها متعلق به مصحف مورد بررسی باشند، کتابت «و اوصی» به جای «و وصی» در برگه بوستون یکی از مواردی است که نشان می‌دهد کتابت این مصحف بر اساس مصحف اهل عراق، به‌ویژه کوفه نبوده، بلکه دارای ویژگی مصاحف

-
۱. از خانم دکتر ماندانا برکشلی که اطلاعات و تصویر این برگه را در اختیارم قرار دادند سپاسگزارم.
  ۲. از آقای دکتر مارین ون پوتین که من را در یافتن این برگه‌ها یاری رساندند سپاسگزارم.
  ۳. این برگه حاوی دو سرسوره در ابتدای سوره‌های بلد و شمس است.
4. http://www.orientdigital.de/servlets/solr/select?fl=&sort=ihsinvent+asc&q=%2Bobj ectType%3A%22islamhs%22+%2BallMeta%3Aquran+%2BallMeta%3Atext&mask=sea rch_form_islamhs_simple.xed&version=4.5&start=34&fl=id,returnId&rows=1&XSL Style=browse&origrows=25&lang=en
5. <https://www.mfa.org/collections/object/leaf-of-a-quran-22250>
6. <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-kufic-quran-folio-near-east-or-5358648-details.aspx>

حجاز یا شام است (سجستانی، ۲۰۰۲: ۴۹ و ۵۱). اما، همان‌طور که گفته شد، اثبات تعلق این دو برگه به همان مصحف با وجود ابعاد و تذهیب متفاوت مشکل می‌نماید. تعداد هشت برگه نیز در دانشگاه کمبریج^۱ موجود است که به رغم شباهت زیاد با دیگر برگه‌های این مصحف (به لحاظ خط، تذهیب، تعداد سطر در صفحه، نظام آوانگاری و قرائات شاذ ثبت شده در آن)، به نظر می‌رسد نمونه‌ای ابتدایی‌تر از خط و تذهیب این مصحف باشد. به علاوه، ابعاد برگه‌های کمبریج کاملاً منطبق بر ابعاد دیگر برگه‌های کمبریج با برخلاف برگه‌های دیگر تا حدودی نامنظم است. تفاوت مهم دیگر برگه‌های کمبریج با مابقی برگه‌ها در نحوه کتابت «فتحه سوره» است که با «الف» و به صورت «فاتحة» کتابت شده، در حالی که این کلمه در دیگر برگه‌ها بدون «الف» میانی نوشته شده است. بنابراین داوری در خصوص انتساب این برگه‌ها به مصحف مورد نظر دشوار می‌نماید، مگر این‌که این هشت برگه کار کاتبی دیگر و یا از افروده‌های بعدی به این مصحف بوده باشد.

شایان ذکر است که در ارجاع‌دهی برگه‌ها به حراجی‌ها تا پیش از فروخته شدن آن‌ها به یک موزه خاص، گاه شاهد ارجاعات متفاوت برای یک برگه خاص هستیم، زیرا ممکن است برگه‌ای در یک حراجی ارائه شود و پس از مدتی باز در همان حراجی یا حراجی دیگری در معرض فروش گذاشته شود. حتی امکان دارد این عمل چندین بار رخ دهد. مثلاً برگه‌ای که ما آن را با عنوان برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷ (ش ۲) معرفی کردہ‌ایم، پیش‌تر در ساتبیز، در تاریخ ۱۸ اکتبر ۲۰۰۱ (ش ۱۱) ارائه شده بود. همین برگه بعدها در حراجی بُنهامز، یک بار به تاریخ ۲۵ آوریل ۲۰۱۷ (ش ۳) و بار دیگر باز هم در همین حراجی در تاریخ ۲۳ اکتبر ۲۰۱۷ (ش ۴) در معرض فروش گذاشته شد.

ویژگی‌های ظاهری

برگه‌های این نسخه اغلب آسیب دیده‌اند و در مواردی حتی نیمی از برگه از بین رفته است. بنابراین، ابعاد ثابتی نمی‌توان برای همه آن‌ها در نظر گرفت. با توجه به این‌که برگه‌ها عمدتاً از ناحیه لبه‌های بالایی و پایینی و کناری دچار آسیب شده‌اند اندازه گیری ابعاد برگه‌ها با در

1. <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01147/15>

نظر گرفتن بیشترین طول یا عرض موجود از هر برگه انجام گرفته است. مثلاً برگه ۲۳۴۹ در بیشترین حالت دارای عرض ۵/۳۷ و طول ۳۱ سانتی‌متر است. اما در مورد برگه ۲۳۳۳ عرض بیشتری از آن سالم مانده، ولی طول برگه از میان رفته و تقریباً تنها نیمی از صفحه به جا مانده است. بنابراین ابعاد آن ۱۹/۲*۳۹ سانتی‌متر است. ابعاد برگه ۲۳۳۵: ۵/۳۳*۲۶ سانتی‌متر، برگه ۴۷۴۷: ۵/۳۴*۲۷ سانتی‌متر؛ برگه ۹/۲۳۳۴: ۹/۳۳*۲۷ سانتی‌متر، برگه ۲۳۳۶: ۹/۳۳*۱۶ سانتی‌متر، برگه ۲۳۳۲: ۹/۳۹*۲۱ سانتی‌متر و برگه ۲۳۱۷: ۹/۳۹*۱۵ سانتی‌متر است. در سالم‌ترین حالت برگه‌ها مثلاً در برگه ساتیز ۲۰۰۷ (ش. ۲)، ابعاد برگه حدود ۴۰*۳۲ سانتی‌متر است. در همه برگه‌ها در اصل ۱۶ سطر در صفحه کتابت شده است.

برگه ش. ۴۷۴۷ موزه رضا عباسی تهران

این اثر به صورت پیوسته‌نگاشت (scriptio continua) و بی‌هیچ مرز واژگانی، با خطی زیبا و منظم نوشته شده است. استفاده از تکنیک مشق، یعنی کشیدن و امتداد حروفی چون کاف، دال، طاء، ظاء، صاد، ضاد و یاء آخر برگردان، و حتی حاء آخر، به زیبایی آن افروزده است.

کاتب نسخه تلاش کرده که اندازه سطوح را تا حد امکان مساوی با یکدیگر تنظیم کند و هر جا که نمی‌توانسته کلمه بعدی را در انتهای سطر جا دهد، از یک خط تیره پرنگ با همان ضیحه خامت قلم برای پُر کردن باقی مانده سطر استفاده کرده و کلمه بعدی را از سر سطر بعدی آغاز کرده است. نمونه‌ای از این سبک را می‌توان در برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰ (ش. ۱۴۵) مشاهده کرد که کاتب بعد از «اذا» چون کلمه بعد یعنی «شططا» در فضای باقی مانده از سطر جا نمی‌شده، با یک خط تیره ضخیم فضای خالی را پر کرده و کلمه «شططا» را در سطر بعد به گونه‌ای کشیده نوشته است که تمام سطر را با همین یک کلمه پر کند. همین تکنیک در برگه شماره Or.14.375 کلکسیون لایدن نیز در مورد کلمه «خصصة» به کار رفته است.

تکنیک مشق در نگارش «شططا» (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش. ۱۴۵)

تکنیک مشق در نگارش «خصصة» (برگه ش. ۱۴۵ کلکسیون لایدن)

فاصله بین آیات با چند رد قلم نازک موّرب نشان داده شده است که چنین علامتی بیشتر در قرآن‌های حجازی معمول است تا در قرآن‌های کوفی. انتهای بسمله نیز به عنوان یک آیه با همان خطوط تیره موّرب نازک نشان‌گذاری شده که نشان می‌دهد بسمله یک آیه به حساب آمده است.

نشانه‌هایی برای علائم تخمیس و تعشیر و همچنین نشان صدمین آیه در سراسر نسخه دیده می‌شود. به نظر می‌رسد، هنگام کتابت متن، فضای کافی برای گذاشتن تذهیب‌های مربوط به علائم تخمیس و تعشیر و همچنین نشان صدگان آیات تعییه شده، در حالی که برای پایان آیات فاصله چندانی در نظر گرفته نشده است.

پس از هر پنج آیه نشانه‌ای به صورت یک «الف» دو خط به رنگ قرمز آمده که درونش یک درمیان به شکل مستطیل‌هایی به رنگ سبز و بی‌رنگ تزئین شده است که گاهی در گوشة بالای سمت چپ آن، چیزی شبیه به یک بال کوچک می‌توان دید. نمونه‌هایی از این علائم را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد: برگه ۴۷۴۷ موزه رضا عباسی (پس از آیه ۵۵ یوسف)؛ برگه بُنهامز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲ (پس از آیه ۱۷۵ اعراف)؛ برگه موزه بروکلین (پس از آیه ۲۵ انبیاء)؛ برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس‌آنجلس (پس از آیه ۶ انفال)؛ برگه ساتبیز ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴ (پس از آیه ۱۵۶ نساء)؛ برگه بدون شماره موزه رضا عباسی (پس از آیه ۱۱۵ هود)؛ برگه LTS1998.2.3 نگارخانه آرتور سکلر آمریکا (پس از آیه ۵۶ کهف)؛ و نیز در تصویر موجود در کاتالوگ ساتبیز ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷ (پس از آیه ۵۷ حج).

نشان تخمیس آیات (برگه ۴۷۴۷ موزه رضا عباسی)

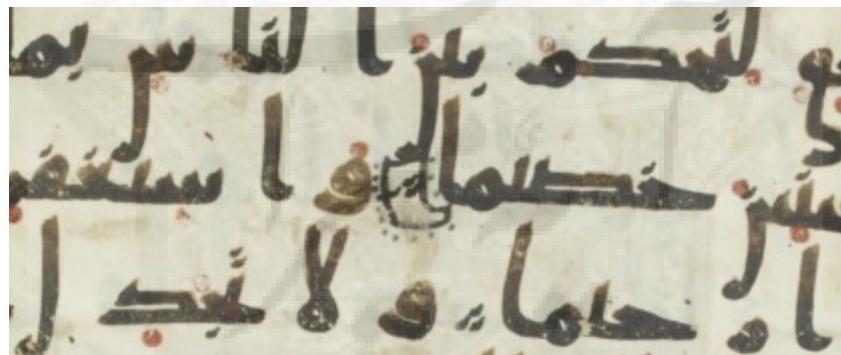
پس از هر ده آیه نیز یک دایره‌الوان به رنگ سبز و قرمز، که با چهار دایره کوچک‌تر در بالا و پایین و دو طرف، و چهار نیم‌دایره در داخل آن تزئین شده، به عنوان نشانه تعشیر آمده است. نمونه‌های آن را می‌توان در موارد زیر دید: در برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی (پس از آیه ۱۴۱ بقره)؛ برگه M.73.5.511 موزه هنرهای لس‌آنجلس (پس از آیه ۵۶ مائده)^۱؛ برگه موزه هنرهای لس‌آنجلس (انتهای آیه ۱۹۰ اعراف)؛ برگه ساتبیز ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، ش ۲ (انتهای آیه ۲۰ کهف)؛ برگه LTS1998.2.3 نگارخانه آرتور سکلر آمریکا (پس از آیه ۱۰ انفال)؛ برگه کلکسیون شوین (پس از آیه ۱۱ نساء)؛ برگه EA2009.18 موزه اشمولین (پس از آیه ۴۰ انبیاء)؛ و برگه شماره Or.14.375 کلکسیون لایدن (پس از آیه ۱۰ حشر).

۱. به نظر می‌رسد این علامت بعداً پاک شده باشد.

نشان تعشیر آیات (برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی)

نمونه خام‌تر این علامت تخمیس و تعشیر در نسخه‌های کهن دیگر دیده می‌شود. مثلاً نسخه ۳۳۰ arabe کتابخانه ملی فرانسه در پاریس یکی از این نسخه‌های است. البته شباهت این مصحف با نسخه ۳۳۰ arabe به این جنبه منحصر نمی‌شود؛ شباهت‌های دیگری نیز بین این دو نسخه می‌توان یافت.

نشان تخمیس آیات (نسخه ۳۳۰ arabe کتابخانه ملی فرانسه)

مستطیلی بزرگ‌تر و تزئین‌شده و الوان، به رنگ سبز و قرمز، نیز برای نشان دادن دستهٔ صدتایی از آیات به کار رفته است که نمونه این نشان را می‌توان در برگهٔ ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴ (در انتهای آیه ۱۰۰ سوره نحل) مشاهده کرد.

نشان صدگان آیات (برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴)

برخی از برگه‌های این قرآن دارای تذهیب سرسوره هستند که در کاتالوگ ساتبیز به دو برگه، یکی ارائه شده در ساتبیز ۲۰ نوامبر ۱۹۸۶ (ش ۲۵۵) و دیگری برگه ارائه شده در حاجی کریستیز به تاریخ ۱۵ اکتبر ۱۹۹۶ (ش ۴۷)، اشاره شده است (نک: کاتالوگ ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، ص ۱۰). پیش‌تر گفته شد که برگه محفوظ در کتابخانه ملی آلمان نیز حاوی سرسوره در آغاز سوره‌های بلد و شمس است. همچنین تصویر دو برگه حاوی سرسوره‌های ممتحنه و نساء در کاتالوگ کلکسیون باشکوه گنجینه‌هایی از جهان اسلام (۵ اکتبر ۲۰۱۰، ص ۸-۱۳) آمده است.

آغاز سوره با عبارت «فتحه سوره...» اعلام شده است. مثلاً عبارات «فتحه سوره الممتحنه ثلث عشره ايه»، «فتحه سوره لا اقسم بهذا البلدعشرون ايه» و «فتحه سوره البقره خمس و ثمانون و مئتا ايه» به خط کوفی و رنگ قرمز، و با قلمی نازک‌تر، و بدون نقاط اعجمان، آغاز سوره جدید را خبر می‌دهد که جالب است.^۱

نمونه‌ای از سرسوره‌ها را می‌توان در برگه موجود در کتابخانه ملی آلمان در ابتدای سوره بلد مشاهده کرد.

۱. جالب است که در لایه زیرین مصحف صنعت، پیش از شروع سوره جدید، عبارت «هذه ختمة سورة» خبر از پایان سوره قبل و آغاز سوره جدید می‌دهد (Goudarzi & Sadeghi, 2012: 53, 63; Puin, 2010: 332).

سرسورة مربوط به سوره بلد (برگه Hs. or. 2452 کتابخانه ملی آلمان)

رسم الخط

این مصحف دارای ویژگی‌های رسم الخطی قابل توجهی است؛ از جمله، کتابت «بایات» است که با یک دندانه زائد به صورت [بابیت] کتابت شده است و هر دو دندانه مانند «باء» نقطه‌گذاری شده‌اند. نمونه‌هایی از این وضع را می‌توان در آیه ۵۷ کهف در برگه LTS1998.2.3 دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴، مشاهده کرد. مع ذلک، این کلمه، مثلاً در آیه ۲ انفال، در برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس‌آنجلس، با یک «الف» به صورت «ایاته» نگارش شده است؛ سبب می‌تواند تأکید کاتب بر قرائت به امالة برای این واژه باشد که «باء» بر سر آن آمده است. از دیگر غرایب رسم الخطی این مصحف، کتابت «أيَا مَا تَدْعُوا» به صورت «أيما تدعوا» در آیه ۱۱۰ إسراء، در برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی است که چنین روشنی در کتابت معنا را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

کتابت «أيَا مَا تَدْعُوا» به صورت «أيما تدعوا» (برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی)

نمونه دیگر کتابت واژه «يُهَيَّا» با املای «يُهَيَّا» در برگه ساتبیز (۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵) است.

کتابت «یهیئ» با املای «یهیا» (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)

نکته جالب توجه قرائت‌های خلاف رسم عثمانی در این مصحف است که یک مورد را می‌توان در برگه شماره ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی در آیه ۲۵۵ سوره بقره مشاهده کرد، آن‌جا که با یک «الف» اضافه، به قرائت «الْحَقِّ الْقِيَام» در کنار قرائت «الْحَقِّ الْقِيَوم» اشاره شده است. چنین قرائتی، هم در آیه ۲۵۵ سوره بقره و هم در آیه ۲ سوره آل عمران، قرائتی شاذ است که به ابن مسعود و عمر بن الخطاب و چند تن دیگر منسوب شده است (سجستانی، ۲۰۰۲: ۲۸۸/۲؛ ابن جنی، ۱۴۱۹: ۱/۲۴۶).

قرائت شاذ «الْقِيَام» (برگه ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی)

اعجام و آوانگاری

این مخطوط دارای نقاط اعجام با رد قلم، به صورت خطوط موژب نازک، در بیشتر حروف است. اما گاه برخی از حروف اعجام نشده‌اند؛ مثلاً در برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی، برخی حروف همچون حرف «ش» در «المشرق»، «شهدا» و «شهیدا» فاقد نقاط اعجام هستند. همچنین در برگه ساتبیز ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷ (ش ۲) حرف «ش» در «تشکرون» اعجام شده، اما کلمه «الشیطان» در دو باری که تکرار شده، اعجام نشده است.

در زیر حرف یاء در کلماتی مانند «علی»، «احصی»، «هدی»، «الی»، «موسى» و «بُشَری» دو نقطه گذاشته شده است که گویا تلفظ این کلمات به اماله را پیشنهاد می‌کند.

اما اعجماء همیشه به این صورت نیست. مثلاً در زیر کلمه «افتری» در آیه ۱۵ کهف (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵) این دو نقطه دیده نمی‌شود. حتی در کلمه‌ای مانند «فتیة»، یاء وسط بدون نقطه است. اما در آیه ۵۴ یوسف (برگه ۴۷۴۷ رضا عباسی) کلمه «ایتونی» با دو نقطه در زیر دندانه اول، به صورت «ایتونی» آمده است که می‌تواند نشانی باشد از قرائتی به اماله، شبیه به قرائت ابو عمرو، ورش، ابو جعفر و اصبهانی (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۸۳).

این نسخه با نقاط مدور قرمزنگ به شیوه موسوم به ابوالاسود دوئلی اعراب‌گذاری شده است. نقطه‌هایی نیز به رنگ سبز برای نشان دادن قرائتی فرعی به چشم می‌خورد که با قرار گرفتن بر روی برخی از کلمات خاص، علاوه بر قرائت اصلی، نشان‌دهنده قرائتی متفاوت و احتمالاً شاذ است.

تنوین نیز با دو نقطه کنار هم نشان داده شده، اما هیچ‌گونه علامتی برای سکون، تشدید، مد، ادغام و مانند آن در نظر گرفته نشده است.

در نظام آوانگاری این مصحف، تمایز میان صدای کشیده «آ» با همزه (أ)، به این صورت است که اگر نقطه قرمزنگ در سمت چپ «الف» گذاشته شود، صدای «آ»ی کشیده را نشان می‌دهد؛ مثلاً در کلماتی همچون «آیه» و «آمنوا» می‌توان نقطه قرمزنگ را در سمت چپ «الف» مشاهده کرد. اما اگر نقطه در سمت راست «الف» گذاشته شود صدای «أ» یا فتحه کوتاه می‌دهد. مثلاً در کلماتی چون «أنت» و «أكثُرُهُمْ»، نقطه در طرف راست «الف» دیده می‌شود. برای نشان دادن همزه وصل نیز هیچ علامتی گذاشته نشده است.

نقطه سمت چپ «الف» در کلمه «آیه»

نقطه سمت راست «الف» در کلمه «أنت»

نقطه سمت راست «الف» در کلمه «أَكْثُرُهُمْ»

قرائت و عدالای

نخستین مشخصهٔ قرائی این مصحف به حساب آوردن بسمله به عنوان یک آیه است که با گذاشتن علامت پایان آیه در انتهای آن، بعد از کلمه «الرحیم» همواره دیده می‌شود. نظام شمارش آیات در این مصحف نیز منحصر به فرد است، اما به نظر می‌رسد شمارش آیاتی که از خطوط مورّب انتهای آیات بر می‌آید با شمارش آیاتی که از علائم تخمیس و تعشیر می‌توان دریافت دقیقاً منطبق نیست. مثلاً پس از انتهای آیه ۱۱۷ هود، یعنی بعد از کلمه «مصلحون» و پس از چند خط تیرهٔ مورّب به نشانهٔ پایان آیه، فضای تقریباً زیادی به اندازه تذهیبی مثلاً برای تخمیس یا تعشیر خالی گذاشته شده است، اما خبری از تذهیب نیست. چنین امری نشان‌دهندهٔ این است که نظر کاتب و مذهب نسخه که علائم مربوط به تخمیس و تعشیر را گذاشته دقیقاً یکسان نبوده است.

فضای خالی برای نشان تخمیس یا تعشیر (برگه بدون شمارهٔ موزه رضا عباسی)

و یا در برگهٔ کتابخانهٔ ملی آلمان که شمارش آیات از سرسرمه امکان دارد، به روشنی می‌توان دید که علامت مربوط به تخمیس پس از ششمين آیه در تقسیم‌بندی اولیه که با خطوط مورّب نشان داده شده، قرار گرفته است.

مسلسلًّا، نظام شمارش اولیهٔ آیات در این مصحف (خطوط مورّب نازک)، همچون اکثر قریب به اتفاق نسخه‌های قرآنی کهن، مطابق با مصحف رایج امروزی نیست. نخستین دلیل این است که شمارش بسمله به عنوان یک آیه در این مصحف برخلاف مصاحف رایج امروزی است. نظام شمارش ثانویهٔ آیات، یعنی علائم تخمیس و تعشیر، نیز هم با نظام

شمارش اولیه این مصحف و هم با نظام شمارش امروزی مغایر است. وجود علائم تخمیس پس از آیه ۴۴ انعام در برگه KFQ47 داود خلیلی، پس از آیه ۶ انفال در برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس، پس از آیه ۱۵۶ نساء در برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴، و نیز در تصویر موجود در کاتالوگ ساتبیز (۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، ص ۱۰) پس از آیه ۵۷ حجّ، همگی نشان از منطبق نبودن نظام شمارش آیات این مصحف با مصحف متداول امروزی دارد.

قرائت نسخه بر اساس اعجم حروف

با توجه به اعجم کلمات، برخی از خصوصیات قرائی متن را نیز می‌توان درک کرد. نقاط اعجم در کلماتی که قرائت آن‌ها محل اختلاف است حائز اهمیت است که به برخی از موارد آن اشاره می‌شود:

در برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی کلمه «یُتْلِی» در آیه ۱۰۷ اسراء به صورت «تُتْلَی»

اعجم شده است که چنین قرائتی در کتب معروف قرائات گزارش نشده است.

همچنین در آیه ۱۸۰ آل عمران (برگه KFQ71 کلکسیون داود خلیلی) قرائت «تحسبن» که تنها به حمزه منسوب شده (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۲۲۰) به جای قرائت مشهور «یَحْسِبُن»، در نسخه ثبت شده است. باز در همان برگه، قرائت «يَعْمَلُون» به جای «تَعْمَلُون» ثبت شده است که موافق با قرائت کسانی چون ابن‌کثیر و ابو‌عمره، یعقوب، ابن‌محیصن و یزیدی است (خطیب، ۲۰۰۴: ۶۳۲/۱).

همچنین در آیه ۱۷۲ اعراف (برگه بُنْهَامْز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲) نیز اعجم اصلی «تَقُولُوا» بنابر قرائت کسانی چون نافع، ابن‌کثیر، ابن‌عامر، عاصم، حمزه و کسانی، ابو‌جعفر و یعقوب بوده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۱۷/۳)، اما در زمانی متأخرتر، دو نقطه به رنگ قرمز در زیر دندانه و دو نقطه به رنگ سبز در بالای آن به عنوان قرائت فرعی به صورت «تَقُولُوا» اضافه شده است.

اعجم «تَقُولُوا» در آیه ۱۷۲ اعراف (برگه بُنْهَامْز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)

گویا اعراب‌گذار متن با نقطه‌های اعجام آن موافق نبوده و قرائت اصلی را بنا بر قرائت کسانی چون ابو عمرو، ابن محيصن، یزیدی، ابن عباس، عیسی بن عمر و عاصم جحدري (خطیب، ۴: ۲۰۰۴) «يقولوا» می‌دانسته که آن را با خط تیره موزب قمز و «تقولوا» را به عنوان قرائت فرعی با خط تیره موزب سبزرنگ نشان داده است.

در همان برگ، در آیه ۱۷۳ آعرف «أو يقولوا» بنا بر قرائت ابو عمرو، ابن محيصن و یزیدی (خطیب، ۴: ۲۰۰۴) با دو نقطه در زیر دندانه اعجام شده و باز هم اعراب‌گذار اعراب فرعی «تقولوا» را با خطوط موزب سبز به آن اضافه کرده است. اما همچنان اعراب اصلی را «يقولوا» می‌داند و آن را با خطوط موزب قرمزرنگ نشان داده است.

اعجام «يقولوا» در آیه ۱۷۳ آعرف (برگه بُنهازم، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)

در برگه M.73.5.508 موزه هنرهای لس‌آنجلس، در آیه ۲۶۵ بقره، «تعملون» به صورت «يعملون» نقطه‌گذاری شده است. این در حالی است که قرائت جمهور «تعملون» است. قرائت به «ياء» فقط به زهری و بعض اهل مکه منتب شده است (خطیب، ۴: ۲۰۰۴). (۳۸۶/۱).

در برگه M.73.5.515 موزه هنرهای لس‌آنجلس، «تدعون» در آیه ۱۹۴ اعرف به صورت «يدعون» اعجام شده است، در حالی که قرائت جماعت بر اساس خطاب به کفار «تدعون» است. قرائت به صورت «يدعون» را به یمانی (ابن خالویه، بی‌تا: ۵۳؛ خطیب، ۴: ۲۰۰۴) و برخی نیز به طرقی به کسانی نسبت داده‌اند (خطیب، ۴: ۲۴۱/۳).

قرائت نسخه بر اساس نقاط اعراب

علاوه بر نقاط اعجام، متن قرآن دارای نقاط مدور قرمزرنگ برای نشان دادن اعراب کلمات است. در کنار نقاط قرمزرنگ، هر از گاهی نقطه‌هایی به رنگ سبز به منظور نشان دادن قرائتی فرعی بر روی برخی کلمات قرار گرفته است. بر اساس آنچه از گزارش‌های ابو عمرو

دانی در خصوص روش‌های اعراب‌گذاری مصاحف بر می‌آید، اعراب‌گذاری این مصحف بر اساس شیوه اهل مدینه و، به تبع آن، اهل مغرب اسلامی نیست؛ چراکه ایشان از رنگ قرمز و زرد در اعراب‌گذاری استفاده می‌کرده‌اند که در این مصحف دیده نمی‌شود. خصوصیات اعراب‌گذاری این مصحف بسیار شبیه به آن شیوه‌ای است که در میان اهل عراق و بهویژه اهل کوفه و بصره و، به تبع آن‌ها، در ایران (عراق عجم) متداول بوده است. به گزارش دانی، اهل عراق، برای نشان دادن حرکات و همزه و غیره تنها از رنگ قرمز استفاده می‌کرده‌اند و برخی از اهل کوفه و بصره نیز حروف شواذ را به رنگ سبز در مصحف وارد می‌کرده‌اند (دانی، ۱۹۹۷: ۲۰). آنچه در این مصحف دیده می‌شود بسیار مطابق توصیف ابو عمرو دانی از همین شیوه است.

نظام قرائی که از مطالعه نقاط مدور قرمزنگ به دست می‌آید، مانند بسیاری دیگر از دست‌نویس‌های کهن قرآنی متعلق به قرون نخست، دقیقاً بر اساس هیچ‌یک از قرائات چهارده‌گانه معروف نیست، بلکه نوعی اختیار قرائی و یا در مواردی قرائتی شاذ و نادر را نشان می‌دهد.

در آیه ۳۷ توبه (برگه ۲۳۳۲ موزه رضا عباسی)، ثبت «لیواطُو» با علامت ضمه بر روی «طاء» قرائتی را که تنها منسوب به ابو جعفر است (خطیب، ۲۰۰۴: ۳۸۳/۳) نشان می‌دهد. در آیه ۱۷۹ آل عمران (برگه KFQ71 کلکسیون داود خلیلی)، قرائت اصلی «رُسله» به سکون «سین» و بنا بر قرائت حسن بصری است و قرائت فرعی به رنگ سبز، «رُسله» را نشان می‌دهد که به عنوان قرائت جماعت گزارش شده است (خطیب، ۶۳۱/۱: ۲۰۰۴). در آیه ۲۶۵ بقره (برگه M.73.5.508 موزه هنرهای شهر لس آنجلس) کلمه «بربُوَة» با ضمّ بر روی «راء» به صورت «بُربُوَة» اعراب‌گذاری شده است که احتمالاً نشان‌دهنده قرائت کسانی چون ابن‌کثیر، حمزه، کسانی، نافع، ابو عمرو، یعقوب، خلف، و ابو جعفر است (خطیب، ۳۸۴/۱: ۲۰۰۴).

کلمات فراوانی با دو قرائت، یکی اصلی به رنگ قرمز و دیگر فرعی به رنگ سبز، مشخص شده‌اند؛ از جمله، قرائت اصلی «ایحِسِبُ» به کسر «سین» و قرائت فرعی

«ایحسَب» به فتح «سین» در آیه ۵ بلد (برگه Hs. or. 2452 کتابخانه ملی آلمان)؛ قرائت فرعی «خَلَقَ الْإِنْسَانَ» در کنار قرائت اصلی «خُلِقَ الْإِنْسَانُ» در آیه ۳۷ انبیاء (برگه EA2009.18 موزه اشمونین)؛ اشاره به قرائت «النَّعَاسُ» به رنگ سبز در کنار «النَّعَاسُ» در آیه ۱۱ انفال (برگه کریستیز، کلکسیون سعید معتمد، ۲۲ آوریل، ۲۰۱۳، ش ۳۸)؛ اشاره به قرائت «رُضْوَانًا» به عنوان قرائت فرعی در کنار «رِضْوَانًا»، در آیه ۸ حشر (برگه ش Or.14.375 کلکسیون لایدن)؛ و اشاره به قرائت «مَكْثُ» به عنوان قرائت دوم در کنار «مُكْثُ» در آیه ۱۰۶ اسراء (برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی).

اما همواره این‌گونه نیست که برای کلماتی که محل اختلاف قرائات هستند اعراب فرعی گذاشته شده باشد، بلکه این کار کاملاً گزینشی و محدود بوده است. مثلاً در آیه ۱۰۲ نحل (برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴)، کلمه «رُوحُ الْقُدُسُ» فقط با یک قرائت اعراب‌گذاری شده، در حالی که قرائات مختلفی برای آن گزارش شده است. همچنین در آیه ۹۸ توبه (برگه KFQ46) تنها قرائت «دَائِرَةُ السَّوْءِ»، مطابق با قرائت نافع و ابن‌عامر و عاصم و حمزه و کسائی و ابن‌کثیر (خطیب، ۲۰۰۴: ۴۴۳/۳) با یک فتحه بر روی «سین» دیده می‌شود و اشاره‌ای به قرائت «دَائِرَةُ السَّوْءِ» به ضم «سین» نشده است.

گاهی نیز با این‌که اختلاف قرائتی در یک کلمه ذکر نشده، دو قرائت برای آن ثبت شده است. مثلاً در آیه ۱۹ کهف (برگه ساتبیز ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، ش ۲)، «فَلِينَظِرٌ» به سکون «لام» قرائت جمهور است و «فَلِينَظِرٌ» به کسر «لام» قرائت حسن (خطیب، ۲۰۰۴: ۱۷۹/۵)، که هر دو قرائت آمده است؛ اما «فَلِيأَتَكُمْ» که قرائت «لام» در آن به سکون است، باز هم به همراه یک قرائت فرعی به صورت «فَلِيأَتَكُمْ» آمده، در حالی که قرائتی به این شکل برای آن گزارش نشده است. احتمال دارد چنین کاری به دلیل شباهت این کلمه با «فَلِينَظِرٌ» صورت گرفته باشد. همان‌جا، در کلمه «فَلِيلَطْفٌ»، با این‌که قرائات مختلفی برای آن روایت شده است اما اثری از نقطه‌های سبز دیده نمی‌شود.

به نظر می‌رسد که در این نسخه در مواضع بسیار، ابدال همزه به «واو» مدد نظر اعراب‌گذار بوده است. در کلماتی همچون «يؤمن» (توبه: ۹۹، برگه KFQ46 کلکسیون

داود خلیلی)، «تؤمنوا» (آل عمران: ۱۷۹، برگه KFQ71 کلکسیون داود خلیلی)؛ «يؤمنون» (ابیاء: ۳۰، برگه ۱86 ۱995.186 موزه بروکلین)؛ «مؤمنین» (انفال: ۱ و ۲، برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس)، و «المؤمنون» (انفال: ۲، برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس)، یک علامت ضمه در مقابل حرف «واو» می‌تواند نشانی از قرائتِ ابدال همزه به «واو» باشد.

اما ابدال همزه به «الف» کمتر در این نسخه به چشم می‌خورد؛ «يأتون» در آیه ۱۵ کهف (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵) بر اساس ابدال همزه به «الف» اعراب‌گذاری نشده است، چون نقطه قرمزرنگ در سمت راست «الف» قرار گرفته است. بنابراین، «يأتون» مهمور تلفظ می‌شود. در حالی که قرائت با ابدال همزه به «الف» در این مورد به کسانی چون ابو عمرو، ابو جعفر، الازرق، ورش، الاصبهانی و محمد بن حبیب الشمونی از اعشی از ابی بکر از عاصم منتب شده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۱۶۰/۵).

قرائت فرعی سبزرنگ در کلماتی مانند «الحسنی» (اسراء: ۱۱۰، برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی)، «الدنيٰ» (مؤمنون: ۳۳، برگه ۲۳۳۶ موزه رضا عباسی)؛ «الدُّنيَا» (نساء: ۱۰۹، برگه MS 4597 کلکسیون شوین)؛ «ولِيهِم» (بقره: ۱۴۲، برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی)؛ «ذَكْرِي» (هود: ۱۱۴، برگه بدون شماره موزه رضا عباسی)؛ «موسِيٰ» (اعراف: ۱۵۹، برگه ۲۰۰۴.5.40 موزه هنرهای اسلامی مالزی)؛ «آتِيهِم» (آل عمران: ۱۷۹، برگه KFQ71 کلکسیون داود خلیلی)؛ «بِلِيٰ» (اعراف: ۱۷۲، برگه بُنهازن، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)؛ «ارتضِي» (ابیاء: ۲۸، برگه ۱995.186 موزه بروکلین)؛ «الهَدِيٰ» (اعراف: ۱۹۳، برگه M.73.5.515 موزه هنرهای لس آنجلس)؛ «احصِيٰ» (کهف: ۱۲، برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)؛ «طغِيٰ»، «أُخْرِيٰ»، «موسِيٰ» و «الكَبْرِيٰ» (طه: ۲۴-۱۸، برگه M.2002.1.383 موزه هنرهای لس آنجلس)؛ «ادِريِك» (بلد: ۱۲، برگه 2452 Hs. or. فناخانه ملی آلمان)؛ «فحِاق» (ابیاء: ۴۱، برگه EA2009.18 موزه اشمولین) قرائت به اماله را نشان می‌دهد. در همه این قرائت‌ها به اماله، انتساب به حمزه و کسانی و خلف به چشم می‌خورد. مشخصه دیگر اعراب فرعی در این برگه‌ها به ضم خواندن حروف «هاء» و «ميم» در

کلماتی همچون «قبلتُهُم» (بقره: ۱۴۲، برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی)، «اِيَّدِيهِمْ» (بقره: ۲۲۵، برگه ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی)، «عَلِيهِمْ» (اعراف: ۱۵۷، برگه ۲۰۰۴.۵.۴۰ موزه هنرهای اسلامی مالزی)؛ «عَلِيهِمْ» (نساء: ۱۰۹، برگه ۴۵۹۷ ms کلکسیون شوین)، «الْيَهُمْ» (توبه: ۹۵، برگه KFQ46 کلکسیون داوود خلیلی)؛ «عَلِيهِمْ» (توبه: ۹۸، برگه KFQ46 کلکسیون داوود خلیلی)، «عَلِيهِمْ» (انعام: ۴۴، KFQ47 کلکسیون داوود خلیلی)، «اِيَّدِيهِمْ» (انبیاء: ۲۸، برگه ۱۸۶.۱۹۹۵ موزه بروکلین)، «عَلِيهِمْ» (انفال: ۲، برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس؛ و حمد: ۷، برگه ساتیز، لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸، ش ۱)، «قَتْلُهُمْ» (نساء: ۱۵۵، برگه ساتیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴)؛ «عَلِيهِمْ» (کهف: ۱۵، برگه ساتیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)؛ «تَائِيَهُمْ» (انبیاء: ۴۰، برگه EA2009.18 موزه اشمولین)؛ «الْيَهُمْ» (حشر: ۹، برگه Or.14.375 کلکسیون لایدن) است. در تمام این موارد نام یعقوب، قاری این گونه قرائت، به چشم می‌خورد. اما اعراب اصلی، یعنی اعراب قرمزنگ، نیز در این دست کلمات جالب است: مثلاً «قبلتِهِمْ» (بقره: ۱۴۲، برگه ۲۳۳۴ رضا عباسی)؛ «عَلِيهِمْ» (اعراف: ۱۵۷، برگه ۲۰۰۴.۵.۴۰ موزه هنرهای اسلامی مالزی)؛ و «عَنِيهِمْ» (توبه: ۹۵، برگه KFQ46 کلکسیون داوود خلیلی).

کرمانی قرائت «عَلِيهِمْ» به ضم «هاء» و «ميم» را قرائتی غریب و عمرو بن فائد را در این قرائت منفرد می‌داند. وی همچنین قرائت به کسر «هاء» و «ميم» را باز به عمرو بن فائد منسوب می‌داند (نک: کرمانی، بی‌تا: ۴۵). اما ابن خالویه «عَلِيهِمْ» به ضم «هاء» و «ميم» را از ابن ابی اسحاق و «عَلِيهِمْ» به کسر «هاء» و جر «ميم» را از حسن بصری و عمرو بن فائد می‌داند (نک: ابن خالویه، بی‌تا: ۹). لکن ابن جنّی در کتاب المحتسب، قرائت «عَلِيهِمُوا» را از ابن ابی اسحاق و قرائت «عَلِيهِمِی» را از حسن و عمرو بن فائد می‌داند و قرائت «عَلِيهِمْ» را از آن اعرج گزارش می‌کند (ابن جنّی، ۱۴۱۹: ۱۲۱/۱). در کتاب معجم القراءات گزارش شده که در سوره فاتحه، قرائت «عَلِيهِمْ» (ضم هاء و ميم) موافق قرائت اعرج، کسائی، ابن کثیر، قالون و یعقوب؛ و قرائت «عَلِيهِمِ» مطابق با قرائت حسن، عمرو بن

۱. در آیه ۱۴۲ بقره، یعقوب و ابو عمرو، «قَتْلُهُمْ» را به صورت «قَتْلَهُمْ» خوانده‌اند (نک: خطیب، ۲۰۰۴: ۲۰۵/۱).

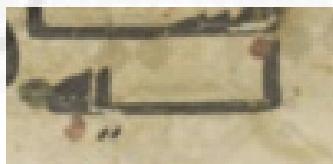
فائد و ابو عمرو و یزیدی گزارش شده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۱/۱-۲۲).

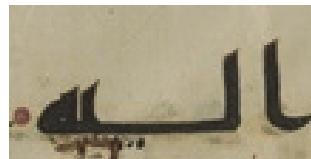
قرائت اصلی «علیہم» به رنگ قرمز و «علیہمُ» به رنگ سبز

(برگه ۲۰۰۴.۵.۴۰ موزه هنرهای اسلامی مالزی)

یک خصوصیت جالب در قرائت دوم یا فرعی این نسخه از قرآن، مضموم خواندن «هاء» کلماتی از قبیل «الیه» در کنار قرائت اصلی آن یعنی «الیه» (برای مثال، در: نحل: ۱۰۳، برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش: ۴؛ مائد: ۳۵، برگه ۲۳۳۳ موزه رضا عباسی)، و یا «الیه» به عنوان قرائت اصلی (برای مثال، در: انبیاء: ۲۵، برگه ۱۸۶.۱۹۹۵ موزه بروکلین)؛ همچنین قرائت «فیه» به عنوان قرائت فرعی (بقره: ۲۵۴، برگه ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی؛ نساء: ۱۵۷ در برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش: ۱۴۴؛ نحل: ۶۴ در برگه ۲-۴۳۲۱-TM موزه تروپن)؛ «نجزیه» در کنار قرائت اصلی یعنی «نجزیه» (انبیاء: ۲۹، برگه ۱۸۶.۱۹۹۵ موزه بروکلین) است. دقیقاً معلوم نیست چنین قرائتی منسوب به کیست. اما قرائتی مشابه، مثلاً «لا ریب فیه» در آیه ۲ سوره بقره به مسلم بن جندب منسوب شده است (ابن خالویه، بیتا: ۱۰). شایان ذکر است که «فیهن» در آیه ۳۶ توبه (برگه ۲۳۳۲ موزه رضا عباسی) فقط به صورت «فیهن» اعراب‌گذاری شده و به قرائت یعقوب به صورت «فیهْن» اشاره‌ای نشده است.

«الیه» به عنوان قرائت فرعی در آیه ۱۰۳ نحل (برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش: ۴)

«الیه» به عنوان قرائت اصلی در آیه ۲۵ انبیاء (برگه ۱۸۶.۱۹۹۵ موزه بروکلین)

«فیه» به عنوان قرائت فرعی در آیه ۲۵۴ بقره (برگه ۲۳۴۹ رضا عباسی)

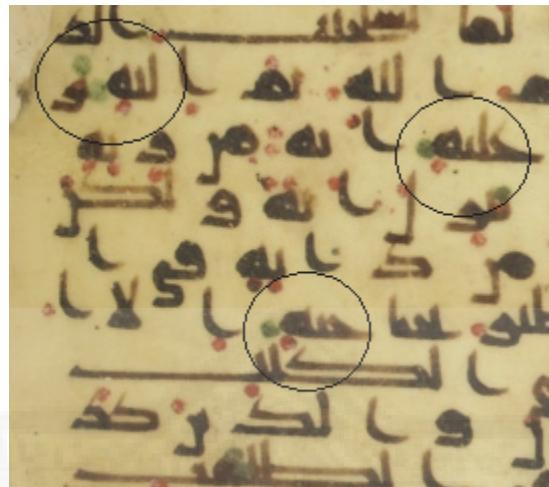

«فیه» به عنوان قرائت فرعی در آیه ۱۵۷ نساء (برگه ساتبیز، ۲۰۱۰، ش ۱۴۴)

«جزیه» به عنوان قرائت فرعی در آیه ۲۹ انبیاء (برگه ۱۸۶، ۱۹۹۵ موزه بروکلین)

جالب این است که هرچند چنین قرائتی در کتب قرائات ذکر نشده، اما در نسخه‌های خطی متعددی به چنین قرائتی (مشخص شده با رنگ سبز) اشاره شده است که از آن جمله می‌توان به نسخه‌های 379 Arabe و 5123 Arabe کتابخانه ملی فرانسه اشاره کرد. مقایسه این نسخه‌ها و بررسی قرائات ثبت شده در آن‌ها، ممکن است از وجود مکتبی خاص در قرائت خبر دهد که برای مدتی رواج داشته است.

نسخه Arabe 5123 کتابخانه ملی فرانسه

علاوه بر موارد یادشده، می‌توان با توجه به اعراب سبزرنگ این دستنویس کهن، به قرائت‌های شاذ دیگری، همچون قرائت «ذریه» در کنار قرائت اصلی «ذریة» در آیه ۲۶۶ بقره (برگه M.73.5.508 موزه هنرهای شهر لس‌آنجلس) پی‌برد.

خاستگاه نسخه

به روشنی معلوم نیست که این مصحف از کدام منطقه جغرافیایی جهان اسلام نشأت گرفته است. برای سال‌های متعددی، بیش‌ترین برگه‌های این قرآن در موزه رضا عباسی تهران محفوظ بوده است که مشخص نیست از کجا وارد این موزه شده است. وجود این تعداد برگه در کنار هم در تهران این احتمال را تقویت می‌کند که برگه‌های دیگر این مصحف، از حدود چهل سال پیش، از ایران به حراجی‌های مختلف در سراسر جهان راه یافته‌اند.

چنان‌که گفته شد، خصوصیات اعراب‌گذاری این مصحف بسیار شبیه به آن چیزی است که در میان اهل عراق و بهویژه اهل کوفه و بصره و، به تبع آن، در ایران (ماه کوفه و ماه بصره) متداول بوده است. نظام قرائی به کار رفته در این مصحف نیز احتمالاً مبتنی بر گزینش یا نوعی اختیار قرائی است که، بنا بر گزارش مقدسی، اختیارهای قرائی، لااقل تا سده چهارم هجری در ایران و عراق رواج داشته است (نک: مقدسی، ۱۹۸۷: ۲۰۲).

مطالعه نظام آوانگاری و قرائت در برگه‌هایی که امروزه از این مخطوط در دسترسند، چه به لحاظ شیوه اعراب‌گذاری و چه به لحاظ قرائت‌های به کار رفته در متن (چه قرائت اصلی و چه قرائت فرعی)، شباهت بیشتری به شیوه آوانگاری و قرائت اهل عراق و در درجه دوم اهل مکه دارد؛ چراکه در قرائت‌های نشان داده شده در این مصحف، انتساب به نام قاریانی از اهل عراق و یا مکه همچون ابوجعفر، ابوعمرو، یعقوب، ابن‌کثیر، کسانی، خلف و حسن بصری و... به فراوانی به چشم می‌خورد.

با توجه به گزارش‌هایی که اهمیت قرائات بصری و مکی و اختیارات قرائی ابوعبید و ابوحاتم سجستانی را در میان ایرانیان تا پیش از سده چهارم هجری نشان می‌دهند (مقدسی، ۱۹۸۷: ۳۰۳؛ ابن‌جزری، ۱۹۳۳: ۴۲۹/۱)، همچنین با توجه به شیوه آوانگاری این مخطوط که پیش از این بدان اشاره شد، نشأت یافتن این مصحف در منطقه ایران یا عراق دور از ذهن نیست.

قرائات شاذی که در این مصحف به جای مانده بسیار حائز اهمیّتند، زیرا در مواردی این قرائات حتی در کتاب‌های مربوط به اختلاف قرائات و شواذ قرائات ثبت نشده‌اند. اهمیّت این موضوع، با در نظر گرفتن قدمت این مخطوط و تاریخ آن در اوخر قرن دوم هجری و پیش از قرن چهارم، یعنی پیش از دوران انحصار قرائات رسمی به هفت قرائت توسط ابن‌مجاهد، دو چندان می‌شود و می‌تواند نشان‌دهنده بخشی از تاریخ قرائات رسمی و قرائات شاذ در آن دوران باشد.

منابع

- قرآن کریم. برگه شماره ۲۳۳۲ در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه شماره ۲۳۳۳ در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه شماره ۲۳۳۴ در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه شماره ۲۳۳۵ در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه شماره ۲۳۳۶ در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه شماره ۲۳۱۷ در موزه رضا عباسی، تهران.

- . برگه شماره ۲۳۴۹ در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه شماره ۴۷۴۷ در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه بدون شماره به خط کوفی در موزه رضا عباسی، تهران.
- . برگه شماره KFQ46 در کلکسیون داود خلیلی، لندن.
- . برگه شماره KFQ47 در کلکسیون ناصر داود خلیلی، لندن.
- . برگه شماره KFQ71 در کلکسیون ناصر داود خلیلی، لندن.
- . برگه شماره ؟ در کلکسیون ناصر داود خلیلی، کپنهاگ.
- . برگه شماره M.73.5.508 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای لس آنجلس (LACMA).
- . برگه شماره M.73.5.510 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای لس آنجلس (LACMA).
- . برگه شماره M.73.5.511 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای لس آنجلس (LACMA).
- . برگه شماره M.73.5.515 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای لس آنجلس (LACMA).
- . برگه شماره M.2002.1.383 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای لس آنجلس (LACMA).
- . برگه شماره 1995.186 در موزه بروکلین، نیویورک.
- . برگه شماره LTS1998.2.3 در نگارخانه آرتور سکلر، واشینگتن دی.سی.
- . برگه شماره Hs. or. 2452 در کتابخانه ملی آلمان، برلین.
- . برگه ارائه شده در حراجی بُنهازن، لندن، ۱ مه ۲۰۰۳، شماره ۲.
- . برگه ارائه شده در حراجی کریستیز (کلکسیون سعید معتمد)، ۲۲ آوریل ۲۰۱۳، شماره ۳۸.
- . برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لندن، ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، شماره ۲.
- . برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، دوحه، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، شماره ۱۴۴.
- . برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، دوحه، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، شماره ۱۴۵.
- . برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لندن، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، شماره ۴.
- . برگه ارائه شده در حراجی کریستیز، لندن، ۲۳ اکتبر ۲۰۰۷، شماره ۱.

- . برگه ارائه شده در حراجی کریستیز، لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱، شماره ۲۵.
- . برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸، شماره ۱.
- . برگه ارائه شده در حراجی کریستیز، لندن، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، شماره ۵۳.
- . برگه شماره ms 4597 در کلکسیون مارتین شوین، اسلو و لندن.
- . برگه شماره EA2009.18 در موزه اشمولین، آکسفورد.
- . برگه شماره ۲۰۰۴.۵.۴۰ در موزه هنرهای اسلامی مالزی، پیشتر برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لاندرز (لندن)، ۲۸ آوریل ۲۰۰۴، شماره ۳.
- . برگه شماره Or.14.375 در کلکسیون لایدن.
- . برگه شماره ۴-4321-TM در موزه تروپن، آمستردام.
- . برگه شماره ۶۴.2071 در موزه بوسنون.
- . نسخه شماره 379 کتابخانه ملی فرانسه.
- . نسخه شماره 5123 Arabe کتابخانه ملی فرانسه.
- . نسخه شماره MS Add.1147 دانشگاه کمبریج.
- . (۱۳۹۰). منتخب آثار خطوط کوفی در نمایشگاه موزه رضا عباسی. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و موزه رضا عباسی، تهران: انتشارات سبحان نور.
- ابن جنی، ابی الفتح عثمان (۱۴۱۹ق). المحتسب في تبیین وجوه شواد القراءات والإیضاح عنها. تحقيق: محمد عبدالقدار عطا. بيروت: دار كتب العلمية.
- ابن جزری، محمد (۱۹۳۳م). غایة النهاية. به کوشش: برگشترسر. قاهره: مكتبة الخانجي.
- ابن خالويه (بیتا). مختصر في شواد القرآن من كتاب البديع. قاهره: مكتبة المتتبی.
- ابن مجاهد، ابوبکر (۱۴۰۰ق). السبعة في القراءات. تحقيق: شوقي ضيف. مصر: دار المعارف.
- خطیب، عبداللطیف (۲۰۰۴م). معجم القرآنات. دمشق: دار سعد الدین للطباعة والنشر والتوزیع.
- دانی، ابو عمر و عثمان بن سعید (۱۹۹۷م). المحکم في نقط المصاحف. تحقيق: عزة حسن. دمشق: دار الفكر، الطبعة الثانية.
- سجستانی، ابو داود (۲۰۰۲م). كتاب المصاحف. تحقيق: محب الدين عبدالسبحان واعظ. قاهره: دار البشائر الاسلامية.
- کرمانی، محمد بن ابی نصر (بیتا). شواد القراءات. تحقيق: شمران العجلی. بيروت: مؤسسة البلاغ.
- مقدسی، محمد (۱۹۸۷م). احسن التقاسیم. تحقيق: محمد مخزوم. بيروت: دار صادر.

برگهایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۵۹

- Deroche, François (1992). *The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to 10th Centuries AD* (Nasser D.Khalili Collection of Islamic Art). London: Oxford.
- Puin, Elisabeth (2010). "Ein früher Koran palimpsestaus Ḫanā'ā" (DAM 01-27.1) – Teil III: Einnicht-‘utmānischer Koran”. in *Die Entstehung einer Weltreligion I: Von der koranischen Bewegung zum Frühislam*, ed. Markus Groß et al. Berlin: Hans Schiler.
- Goudarzi, Mohsen. And Sadeghi, Behnam (2012). “Ḫanā'ā 1 and the Origins of the Qur'ān”. *Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, 87i-ii: 1-129.
- *Oriental Manuscripts and Miniatures*. Sotheby's auction catalogue sale date, 15 October 1997.
- *A Princely Collection Treasures from the Islamic World*, Sotheby's auction catalogue sale. Date - 5th October 2010.

